

İLKÖĞRETİM ÖĞRENCİLERİNDE ÖZETLEME BECERİSİNİN GELİŞİMİ

Sevgi Sevim Çıkrıkçı

Özet

Bu çalışma, ilköğretim 5. ve 8. sınıf öğrencilerinin, anlama-özetleme ve anlatma-özetleme ilişkisi açısından özetleme eyleminin temel alt eylemleri olan “metnin önemli birimlerini seçme sürecini” ve bununla birlikte “seçilen birimlerin özet metne dönüştürülmesinde kullanılan stratejileri” sorgulamayı amaçlamaktadır. Çalışmada, bu iki alt eylem, öğrencilerin özet metinlerinde bilişsel gelişime bağlı olarak nasıl bir görünüm sunduğu bağlamında sorgulanmıştır. Çalışmadan elde edilen bulgulara dayalı olarak, 5. ve 8. sınıf öğrencilerinin özetleme edimlerinde söz konusu iki alt eylemin görünümüne yönelik belirgin ayrımların bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar sözcükler: *metin özetleme, büyük ölçekli yapı, okuma-anlama, sözbilimsel yapı.*

DEVELOPMENT OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS SUMMARIZING SKILL

Abstract

The study presented here aims at detecting the cognitive development of the 5th and the 8th grade primary school students by questioning whether there is a difference between the usage of text-summarizing strategies used by each group. Development of cognitive abilities of the 5th and the 8th grade students are analyzed in terms of two sub-skills of the summarizing process, namely “selecting the basic units of the text” and “strategies used in making a summary out of these selected units”. Depending on the results of the study, we conclude that there are not clear distinctions between the summarizing skills of the two groups in terms of the mentioned sub-skills.

Key words: *text-summarizing, macro structure, reading-comprehension, rhetorical structure.*

1. Giriş

Yazma eylemi, akla gelenin gelişigüzel sıralandığı bir etkinlik olmaması nedeniyle, düşüncelerin düzenlenebileceği ve yapılandırılabilceği bir yöntem gerektirmektedir. Bu nedenle, yazma öğretimi “anlatma becerileri” kapsamında bakıldığında metin üretimi sürecinde öğrencinin bilişsel gelişimine koşut olarak örneğin anlam, biçim, sözdizimi bileşenleriyle ilgili pek çok bilişsel düzenlemeyi birbiriyle ilişkilendirebilmesini hedeflemektedir. Bu hedef, doğal olarak anadili öğretimi programlarına da yansımaktadır.

Öte yandan, yazma öğretimi öğrencilerin “anlama becerilerinin” gelişiminde de belirleyici bir işlev üstlenmektedir. Anlama becerileri arasında yer alan öğrencinin okuduğu bir metni özetleyebilme becerisi ise söz konusu bilişsel düzenlemelerin sergilendiği alt eylemler içeren bir karma nitelikli edimle ilişkilendirilmektedir. Bu özelliğiyle de özellikle öğretim ortamları için öğrencilerdeki bilişsel gelişimin gözlenebilirliği açısından önem kazanmaktadır.

Metin özetleme sürecinin temel olgusu olan ‘önemli bilgiyi daha az önemli olan bilgiden ayırma’ eylemi, aynı zamanda anlama sürecinin de başat çıktılarında birini sunmaktadır. Bu eylem, özetleme sürecinde kaynak metin üzerinde gerçekleştirilen işlevsel bir kısaltma eylemidir. Öyle ki, “metnin önemli içeriksel yapısının kısaltılmış olarak yeniden üretilmesi” özetleme ediminin temel amacını oluşturmaktadır (van Dijk, 1977:123).

Bu yazıda, Ankara Üniversitesi Geliştirme Vakfı Özel İlköğretim Okulu’nda yapılmış bir uygulama çalışmasının* sonuçlarına dayalı olarak öğrencilerin özetleme edimleri üzerine betimlemeli bulgulardan yola çıkılarak gerekçelendirilmiş değerlendirmeler yapılmakta ve özetleme edimi aşağıda sıralanan alt eylemler dikkate alınarak sorgulanmaktadır:

- Anlama-özetleme ilişkisi açısından özetleme ediminin temel alt eylemi olan *metnin önemli birimlerini seçme*
- Anlatma-özetleme ilişkisi açısından özetleme eyleminin temel alt eylemi olan seçilen birimlerin özet metne dönüştürülmesinde *strateji kullanma*

Bu çerçevede, bu yazıda, yukarıda sıralanan iki alt eylemin ilköğretim 5. ve 8. sınıf öğrencilerinin özet metinlerinde nasıl bir görünüm sunduğu, bu görünümün sınıflar arasında büyüyen yaşa bağlı olarak ideal bilişsel gelişim standartları doğrultusunda bir değişim ve gelişim gösterip göstermediği ortaya konmaya çalışılacaktır.

Yazının akışı içinde önce çalışmaya temel oluşturan kavramlar alanyazın bilgileri eşliğinde sunulmakta, ardından araştırma desenine ve bu desen kullanılarak yapılan uygulama çalışmasının bulgularına yer verilmektedir. Daha sonra da ulaşılan bulgular değerlendirilerek yorumlanmaktadır.

* Bu çalışma, A.Ü. Türkçenin Eğitimi ve Öğretimi Anabilim Dalında Doktora Tezi olarak yapılmıştır.

2. Uygulamaya Temel Oluşturan Kavramlar

Anlama-özetleme ilişkisi açısından alanyazındaki yaklaşımlarda, *Giriş* 'te de kısaca değinildiği gibi, özellikle özetleme edimi ile işlevsel kısaltma eylemi arasındaki ilişki üzerinde durulmaktadır. Bu ilişki çerçevesinde bakıldığında, işlevsel kısaltma eylemi birbirini özetleme açısından gerektiren iki yönlü bir içerikle aşağıda sunulan biçimde tanımlanmaktadır (bkz. van Dijk, 1979, 1983; Haas, 1981; Brown ve Day, 1983):

İşlevsel kısaltma, özet metinde kaynak metne göre,

- niceliksel azaltmanın gerçekleştirilmesi,
- söz konusu azaltma gerçekleştirilirken ters orantılı olarak düşünsel çatının azaltılmamasıdır.

Özetleme edimi, öncelikli olarak kaynak metin yapısını, özet metin yapısına dönüştürmeyi gerektirmektedir. Bu dönüştürme sürecinde, kaynak metin yapısı ilgili stratejiler doğrultusunda *işlenirken* (Verarbeitungsprozesse) alt kavramların genellemeye dayalı olarak yeniden üretilmesi söz konusudur. Örneğin öğrencinin, 'Üniversite' kavramını, örneklemelere, örneğe dayalı açıklamalara bağlayarak içeriklendirebileceği, yani alt kavram sunumu yapabileceği 'gençlerin niteliksel özelliklerini geliştirerek daha iyi bir geleceğe hazırlama' konusunu ele alan bir metni *Üniversite: daha iyi bir gelecek* biçiminde yeniden üretmesi, genellemeye dayalı önemli üstkavramsal eylemlerden birini gerçekleştirdiğini gösterir. Yukarıda da değinildiği gibi, özetleme edimi temelde, kaynak metnin özet metne dönüştürülmesi sürecinde, anlama-özetleme ilişkisi ve anlatma-özetleme ilişkisine bağlı birtakım alt eylemleri gerektirmektedir. Bu bağlamda, kaynak metinden özet metne ulaşma sürecinde anlama ve anlatma düzleminde gerçekleştirilen edimleri ve bu edimlere bağlı eylem ve stratejileri şöyle tablolaştırabiliriz:

Tablo (1) Özetleme Ediminin Gerçekleştiği Süreç

	Temel Edim	Üstbilişsel eylemler	Stratejiler	Teknikler
1. "Özetleme amaçlı" Anlama	a. kaynak metni okuma-anlama	işleme	önermesel stratejiler	altını çizme
			tutarlılıkla ilgili stratj.	
			büyük ölçekli stratj.	
2. "Planlama düzeyinde" özetleme	b. özet metni planlama düzeyinde oluşturma		seçme	not alma
		dönüştürme	seçme	
			genelleme	
3. "Özetleme amaçlı" Anlatma	c. özet metni yazma-anlatma	yapılandırma	yeniden okuma	
		dilsel düzenleme		

Tablo (1)'de yer alan üç temel edim, bu yazıda sunulacak olan bulguların değerlendirilmesinde kavramsal bir dayanak oluşturması nedeniyle aşağıda kısaca ele alınmaktadır.

2.1. Özetleme Amaçlı Anlama

Alanyazındaki metni anlama-özetleme modelleri arasında *tutarlılık* (Kohärenzbegriff) kavramını metnin anlambilimsel, biçimbilimsel ve sözdizimsel bileşenleriyle ilişkilendirerek kapsamlı bir çerçevede ele alan Kintsch ve van Dijk'in (1983) *Strateji Modeli* (Strategie-Modell) dikkati çekmektedir. Bu modelde, metni anlama, bir dizi işleme süreci olarak tanımlanmaktadır. Bu süreçte okur, tutarlı bir özet metin yapısına ulaşmak için *metin anlamını* (Textbedeutung) işleyerek birtakım stratejiler kullanmaktadır. Kintsch ve van Dijk (1983)'e göre, metnin işlenmesi ve yapılandırılmasında aşağıdaki temel stratejiler etkili olmaktadır:

- **Önermesel stratejiler:** Bu tür strateji kullanımı yapılandırmanın önermelerle gerçekleştirilmesi ile ilgilidir. Söz konusu yapılandırma, metindeki en küçük birim olan sözcük anlamlarının yanı sıra bunlara bağlı olarak önermesel yapıların sözdizimi gibi daha büyük birimlere de ulaşılarak işlenmesine dayanmaktadır.
- **Tutarlılık ile ilgili stratejiler:** Tutarlılık ile ilgili stratejilerin kullanımı önermesel stratejiler kullanılarak ulaşılan büyük birimler yoluyla, ardı ardına gelen tümceler arasında anlamlı ilişkiler kurulması ile ilgilidir.
- **Büyük ölçekli stratejiler:** Büyük ölçekli stratejilerin kullanımı ise metindeki büyük ölçekli önermelerin bütünleştirilmesi ile ilgilidir.

Kintsch ve van Dijk'in Strateji Modeli'nde, somut olarak metnin işlenmesinde tüm stratejiler birbiriyle ilişkilenebilmektedir. Bu çerçevede, büyük ölçekli yapılar, metindeki aşamalı düzeni işaretlemektedir. Söz konusu aşamalı düzen içerisinde en üst düzeyi, ilgili metnin konusunu oluşturan başlık oluşturmaktadır. Bu bağlamda, okurun, büyük ölçekli yapıya ulaşabilmesi için, küçük ölçekli birimleri büyük ölçekli birimlerle bütünleştirebilmesi gerekir. Okurun bu yönde gerçekleştireceği eylem, öncelikli olarak anlama-özetleme ilişkisi açısından kaynak metnin çözümlenmesine yönelik bilişsel düzenlemeleri gerektirmektedir.

Bir metnin anlaşılıp anlaşılmadığının saptanmasında kullanılan temel ölçütlerden biri, *öğrencinin metinde yer alan bilgiyi (düşünsel çatsını koruyarak) kısa ve tutarlı bir biçimde dilsel olarak düzenleyebilmesi* ile ilgilidir. Anlama-özetleme ilişkisi açısından özet metin yazma öğretiminde modern *anlama kuramlarının* (Verstehenstheorien) sunduğu veriler öğretimin temel ölçütlerinin oluşturulmasında etkin bir biçimde kullanılmaktadır. Bu kuramlar bir metnin anlaşıldığının göstergesi olan ölçütleri belirlemeye çalışmaktadır. Anlama kuramlarına göre genel olarak

yukarıda yer alan üç stratejinin kullanılmasına dönük işleme, aynı zamanda okurun metni anlayıp anlamadığının saptanmasında ölçüt oluşturan eylemleri özet metinde ortaya koymasını sağlamaktadır. Örneğin, Habel (1982) metnin anlaşılıp anlaşılmadığını belirginleştirmekte üç eylemden söz etmektedir. Aşağıda sıralanan söz konusu eylemler, özet metin yazma öğretiminde özellikle dikkate alınmaktadır:

1. Metinle ilgili soruları yanıtlayabilmek
2. Metni özetleyebilmek (küçük ölçekli birimlerin üst birimlere dönüştürülmesi)
3. Metni kendi sözcükleriyle açımlayabilmek

Bu çalışmada, yukarıdaki 1. eylem, okuma ve anlama sürecine, 2. eylem özetleme sürecinin seçme, silme ve genelleme stratejilerine, 3. eylem ise, yeniden üretim sürecinin dilsel düzenlemesine yönelik içeriğiyle dikkate alınmıştır.

2.2 Planlama Düzeyinde Özetlemeye Geçiş

Metnin düşünsel çatısının oluşturulmasında, aşamalı bir düzen içerisinde yer alan sözcük, tümce ve paragraf yapılarının birbiriyle ilişkilendirilmesine bağlı olarak özellikle aşağıda yer alan iki tekniğin kullanımı önem taşımaktadır:

1. Tümcelerın altını çizme tekniği: Daha az zaman gerektirdiği için, en sık kullanılan teknik olma özelliğini göstermektedir. Bu tekniğin sistematikleştirilmesi, (sarı = örnekler; kırmızı = önemli; mavi = sorular...) önemli metin bölümlerinin belirlenmesini kolaylaştırmaktadır.

2. Not alma tekniği: Not alma tekniğinin, okuma sürecinde, sadece *gelişigüzel* (spontane Reaktion) bir edim olarak gerçekleştirilmesi durumunda, özetlemeye yönelik gerekli amaçlılığı da yerine getirmediğini söyleyebiliriz. Çünkü bu teknik, metin bölümlerine yönelik *çekirdek düşüncelerin* (Kerngedanken) belirlenmesini amaçlamaktadır (Sary ve Kretschmer, 1994). Sözelimi bu tekniği yukarıda verdiğimiz örnekle ele aldığımızda, ‘Üniversite’ kavramını, gençlerin niteliksel özelliklerini geliştirerek daha iyi bir geleceğe hazırlama’ süreci olarak ele alan bir metin ile ilgili: *Üniversite: daha iyi bir gelecek.* biçiminde not olarak üstkavramsal ilişkilendirme oluşturulur. Not alma tekniğinin, **ıçeriksel** ve **mantıksal** olarak bölümlendirilmesi, özellikle özetleme süreciyle ilgili alt eylemlerin kullanımında belirleyici bir işlev üstlenmektedir. Söz konusu iki bölümlendirme aşağıda kısaca ele alınmaktadır.

A) İçeriksel Bölümlendirme

Not alma tekniğine dayalı bu bölümlendirme içerisinde ilk adım olarak, metnin üst yapısal özelliklerini işaretleyen başlığa ve yapısal birim olan paragrafa yönelmek

gerekmektedir. Söz konusu yönelme, her bir paragrafın düşünce çekirdeği ile ilgili konu birimi ve bu birime bağlı alt birimlerin belirlenmesini gerektirir.

Bununla birlikte her bir paragrafın, düşünsel izleğinin sonraki paragrafla ilişkilendirilmesinden elde edilen çekirdek düşünceler, özellikle metnin içeriksel yapısını bütünlemeye yardımcı eylem olma özelliğini göstermektedir.

B) Mantıksal Bölümlendirme

Metnin, mantıksal düzenlenişini temel alan not alma tekniği, “Örnek”, “Soru Yönelme”; “Sonuç” gibi daha çok yapısal düzenlenişi işaretleyen “üstdilsel kavramların” okur tarafından seçilmesi ve belirlenmesi sürecine yardımcı olmaktadır. Örnek (1)’de söz konusu kavramların belirgin görünüşleriyle ilgili örnekler yer almaktadır.

Örnek (1)

• bu noktada... sorusu üzerinde durmak istiyorum...	Konu (Thema)
• Kısacası... (Kurz gesagt...)	Özetleme
• Diğer noktaya dönecek olursak...	Konu değişimi
(Themenwechsel)
• Özellikle önemli olan...	Önem (Relevanz-Indikator)
• Buna ilişkin üç örnek...	Yakınlaştırma
(Veranschaulichung)
• Bu durum sadece..... geçerli	Sınırlandırma
(Einschränkung)

3. Özetleme Amaçlı Anlatma

Bir metnin yapısal çözümlemesinden ve yeniden üretilmesinden elde edilen veriler, aynı zamanda özetleme edimi ile ilgili bilişsel yapının çözümlenmesine olanak sağlamıştır. Bu bağlamda, kaynak metindeki dilsel birimlerin çözümlenmesi, metni anlamının ilk aşamasını oluştururken; kaynak metni belirli stratejiler doğrultusunda yeniden üretmek ise, anlamının bilişsel yanına dayalı dilsel kodlama sürecini işaretlemektedir.

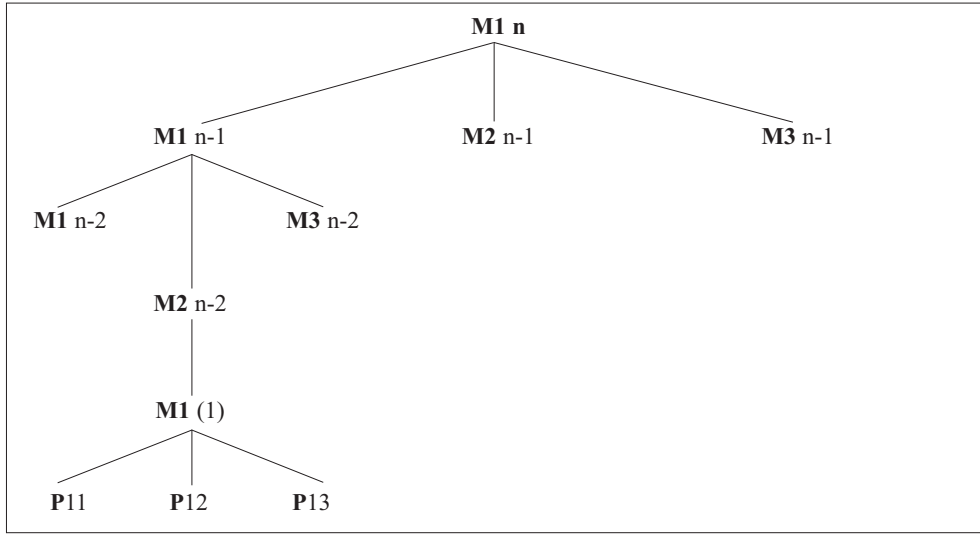
Öte yandan metinlere dayalı öğrenme sürecinde, özet metinler, aşağıda belirtilen nedene dayalı olarak kuramsal ve deneysel çalışmalara konu olmuştur:

“Metinde-özellikle de uzun metinlerde-önemli içeriğin yeniden üretilerek özetlenmesi, başarılı bir öğrenmenin temel göstergelerinden biridir. Bu nedenle, özet-

leme sürecinde bilişsel yapıya ilişkin görünümleri ortaya koyan eylemler incelenmeye çalışılmıştır” (Haas ve Graff, 1981:168).

Bu çerçevede, van Dijk ve Kintsch'in (1983) Büyük Ölçekli Yapı Modeli bilişsel bir model olarak özetleme amaçlı anlatmanın nasıl yapılandığı sorusuna en dolaysız yaklaşan model olma özelliğini göstermektedir. Büyük Ölçekli Yapı Modeli, metni anlamaya yönelik kavramları *aşamalı* (hierarchisch) önerme yapısıyla ilişkilendirmektedir. Bu ilişkilendirmeye göre, büyük ölçekli yapı, metnin anlamsal düzenini ortaya koymaya yarayan aşamalı bir düzen içermektedir. Bu bağlamda aşağıda yer alan Çizim (1) önermeler arasındaki aşamalı yapıyı ortaya koymaktadır. Buna göre, iki küçük ölçekli önermenin bütünleşmesinden bir büyük üst ölçekli önerme oluşmaktadır. Bu oluşuma göre söz konusu üst önerme, diğer küçük ve büyük önermeler arasındaki bağlantıyı kurarak *daha büyük metin birimlerinin* (Texteinheiten) oluşmasını sağlamaktadır. Söz konusu metin birimlerinin birleşimi de başta başlık olmak üzere bütün metnin büyük ölçekli yapısını ortaya koymaktadır.

Çizim (1) Metnin Büyük Ölçekli Yapısı (van Dijk, 1980:49)

- Açıklama:** P = Önerme/küçük ölçekli önerme
11, 12 ve 13-küçük ölçekli önermeler dizisi
M = Çeşitli düzlemlerde yer alan büyük ölçekli önerme
n = büyük ölçekli yapının üst düzlemi/tüm metnin büyük ölçekli yapısı
n-1= n düzleminin altındaki büyük ölçekli yapı
n-2= n-1 düzleminin altındaki büyük ölçekli yapı

4. Araştırmanın Yöntemi

4.1 Araştırma Deseni

Bu araştırmada karma araştırma deseninin kullanılmıştır. *Giriş*'te de belirtildiği gibi, bu çalışmada, öğrencilerin herhangi bir öğretimsel uyaran olmadan oluşturdukları özet metinlerdeki görünüm ve bu görünüm arasında bir gelişim ve değişim olup olmadığını belirlemek amacıyla nitel ve nicel araştırma yöntemlerinden yararlanılmıştır. Nitel araştırma yöntemi içerisinde yer alan betimsel nitelikli içerik çözümlemesinin dayanağını, öğrencilerin özet metin üretiminden sağlanan nitel veriler oluşturmaktadır. Bu doğrultuda çalışmada elde edilen nitel veriler, nicel araştırma aracı olan yüzde hesapları yöntemi ile sayısallaştırılmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2000:178).

4.2 Çalışma Grubu

Bu araştırmada durum belirlemesi yapılacağından evren ve örneklem seçimine gidilmemiştir. Araştırma Ankara Üniversitesi Geliştirme Vakfı Özel Lisesinde okuyan 5. ve 8. sınıftan birer sınıf olmak üzere iki sınıf üzerinde gerçekleştirilmiştir. Bu çerçevede, 5. sınıftan 20 öğrenci, 8. sınıftan ise 21 öğrenci araştırmanın çalışma grubunu oluşturmuştur. Ancak veri değerlendirme aşamasında, sınıfların eşit düzeyde temsil edilebilmesi ve çalışma grubunu oluşturan deneklerin aynı sayıda öğrenciden oluşmasını sağlamak için, rastlantısal olarak seçilen 5. ve 8. sınıftan 15'şer olmak üzere toplam 30 deneğin ürettiği özet metinleri üzerinde çalışılmıştır. Her iki sınıfa da aynı kaynak metin ve söz konusu metni özetlemeleri için eşit süre verilmiştir. Öğrenciler, özet metinlerini nasıl yazacakları ile ilgili herhangi bir yönlendirme almamıştır.

4.3 Verilerin Çözümlemesi

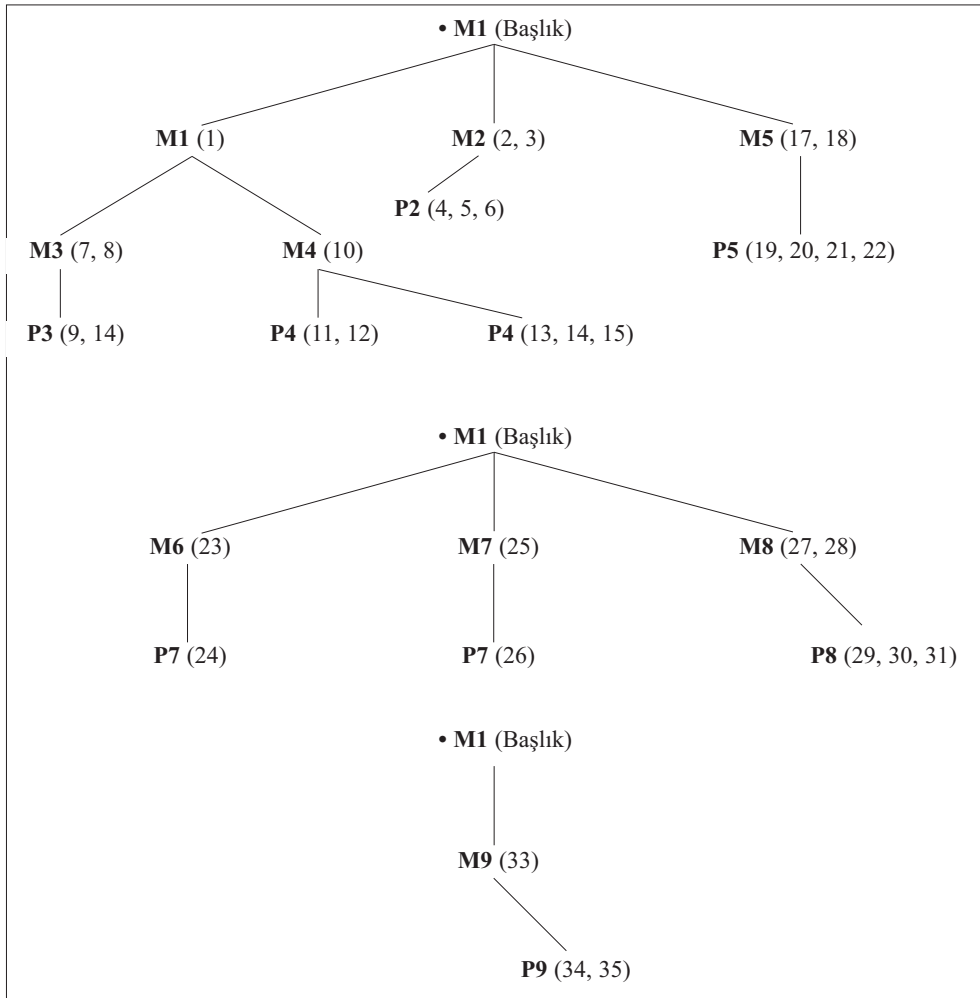
Bu çalışmanın veri tabanındaki özet metinler, öğrencilerin okuyarak özetledikleri "Toplumun Çekirdeği Aile" ve "Pantomim" adlı iki bilgilendirici metinden elde edilmiştir. Her iki metin de iki alan uzmanının görüşlerine göre sınıf düzeyine uygun bulunmuştur. Metin 2'den elde edilen bulguların, Metin 1 ile anlamlı fark oluşturmaması nedeniyle (Metin 2'den elde edilen bulgular için bkz. *Çıkrıkçı, 2004*) bu yazı kapsamında sadece Metin 1 (bkz: Ek 1) ile ilgili bulgular ve sonuçlar üzerinde durulmaktadır.

Yazının önceki bölümlerinde değinildiği gibi, özetleme edimi, kaynak metne dayalı işlemlerin gerçekleştirildiği bir süreç içinde ele alındığında, "kaynak metin yapısının hangi önemli birimleri içerdiği" sorusu önem kazanmaktadır. Bu soru çerçevesinde, araştırmada kullanılan iki bilgilendirici metin van Dijk ve Kintsch'in (1983) "Büyük Ölçekli Yapı Modeli"ne dayalı olarak araştırmacı tarafından çözüm-

lenmiş ve yapılan çözümleme iki alan uzmanının denetlemesiyle onaylanmıştır. Söz konusu çözümleme ile ortaya konan kaynak metin yapısındaki büyük ve küçük yapı birimleri, deneklerin özet metinlerinde yer alması beklenen önermelerin de belirleyicisi olacaktır. Bu doğrultuda aşağıda, Çizim (2)'de Kaynak Metin 1'in büyük ve küçük ölçekli birimler açısından hangi görünümü ortaya koyduğuna ilişkin çözümleme yer almaktadır.

Çizim (2) Kaynak Metin 1'in Büyük Ölçekli Yapısı

Başlık: Toplumun Çekirdeği Aile

Aşağıda üst-önermeler ve alt önermeler ile ilgili görünümü somutlaştırmak adına, Kaynak Metin 1'in birinci ve ikinci paragrafi örnek olarak yer almaktadır:

Bölüm (1) Kaynak Metin 1

(1) Geleneklere göre, dünyanın birçok yerinde aile evlilik yoluyla kuruluyor. (2) Ailenin kuruluşundaki kurallar ve gelişimi uygarlıklara göre farklılık gösteriyor. (3) Toplumlar arasında farklılık gösteren bu **kurallar**, çağlar boyunca da değişiyor. (4) Gözünüzün önüne getirin, sizce Afrika'daki bir aileyle Avrupa'daki bir aile aynı kurallarla mı yaşar? (5) Ya da günümüzdeki modern bir aileyle bundan yüz yıl önceki aileler aynı biçimde yaşamış olabilir mi? (6) Bu sorunun yanıtı elbette hayır. (7) Çünkü toplumlar değişir ve aile de toplumun en küçük birimi olarak toplumda yer alır.

(8) Toplumlarda en küçük birimi, anne, baba ve çocuklardan oluşan çekirdek aile oluşturur. (9) Çekirdek aileyi bir akraba grubu olarak tanımlayabiliriz.

Kaynak Metin 1'e içeriksel düzenleniş bakımından bakıldığında *aile*, *çekirdek aile* ve *geniş aile* olmak üzere üç temel kavram üzerinde durulduğu görülmektedir. Buna göre Kaynak Metin (1)'de, *aile* kavramının geçirdiği değişiklikler yanıtlarını yazarın metinde daha sonra kendisinin verdiği alt önerme niteliğindeki iki sözbilimsel soru ile zenginleştirilmiştir. Söz konusu iki soru, *altıncı* önermede yazar tarafından açık bir biçimde yanıtlanmaktadır.

Bölüm (2) Kaynak Metin 1

(10) Öte yandan, çekirdek aile dışında kalan diğer aile üyelerinin oluşturduğu topluluğa geniş aile adı verilir. (11) Geniş ailelerde dedeler, nineler, amcalar, halalar, dayılar, teyzeler ve onların çocukları çoğu zaman aynı yerde yaşar. (12) Geniş ailelerin üyelerinden bazıları ayrılrsa bile aile birliği bozulmaz. (13) Oysa çekirdek ailelerde, aile kavramı ebeveynler ve çocuklar bir arada yaşadıkları sürece devam eder. (14) Tarihsel süreç içinde, endüstrileşme çağı öncesinde insanlar henüz tarım toplumu içinde yaşıyorken geniş ailelerle daha sık karşılaşılıyordu. (15) Çünkü tarımsal üretim için geniş aileler daha uygundu. (16) Böylece bir arada yaşayan akrabalar, tarlaların sürülmesi, ekinlerin biçilmesi, hayvanların otlatılması ya da ineklerin sağılması gibi işlerde gereken işgücünü bu biçimde sağlayabiliyorlardı.

Onuncu önerme, *öte yandan* bağlacının kullanımı ile *çekirdek aile* konu birimine büyük ölçekli önerme düzeyinde bir eklemede bulunmaktadır. *On birinci* önerme ise, *onuncu* önermeyi zenginleştiren küçük ölçekli birim olma özelliğini göstermektedir. Bu önermede *geniş aile*'nin tüm öğeleri sıralanmaktadır. *On birinci* önermenin devamındaki önermeler, *geniş aile* ve *çekirdek aile*'nin bir arada yaşama biçimlerinin karşılaştırılmasından oluşan küçük ölçekli metin birimleridir. Söz konusu karşılaştırma, *on üçüncü* önermede *oysa* bağlacı ile açık bir biçimde işaretlenmektedir.

Tablo (2)'de deneklerin Kaynak Metin 1'deki önermeleri özet metne dönüştürme sürecinde kullandıkları stratejiler tanımlanmaktadır. Bu stratejiler aynı zamanda öğrenci metinleri üzerinde yapılan içerik çözümlemesinde kullanılan çözümleme ulamlarını oluşturmaktadır:

Tablo (2) Özetleme Sürecinde Kullanılan Stratejiler

Stratejinin adı	Stratejinin tanımı
Doğrudan alıntı	Kaynak metindeki önermelerin hiçbir değişikliğe uğramadan özet metne kopyalanması
Alıntı	Kaynak metindeki önerme gruplarının kimi birimlerinin (bağlaçlar, sözcük ve sözcük grupları) silinmesi yoluyla daraltılarak özet metne aktarılması
Genelleme	Kaynak metindeki bir ya da birden çok önermenin düşünsel çatısının korunarak özet metne yeniden üretme yoluyla genellenerek aktarılması
Ekleme	Özet metinde, kaynak metindeki önerme gruplarına kimi birimlerin (bağlaçlar, sözcük ve sözcük grupları) eklenmesi

Örnek (2)'de, Tablo (2) ile ilişkili olarak deneklerin özet metinlerinin nasıl değerlendirildiğini gösteren bir çözümleme yer almaktadır.

Örnek (2) Denek 1: Sınıf 5

Önermeler	Strateji
1. <i>Geleneklere göre, dünyanın çoğu yerinde aile evlilik ile kurulur.</i>	doğrudan alıntı.
2. <i>Ailenin geçmişteki kuruluşu ve gelişip ilerlemesi uygarlıklara göre farklılık gösteriyor.</i>	alıntı
3. <i>Gözümüzün önüne getirdiğimizde, Afrika'daki aile Avrupa'daki bir aileyle aynı kurallar altında yaşamaz.</i>	alıntı
4. <i>Buna bir örnek daha verirsek 10 yıl önce yaşamış aile ile 50 yıl önce yaşamış ailenin kuralları da farklıdır.</i>	ekleme
5. <i>Bunun nedeni toplumlar değişir ve aile de ve aile de toplumun en küçük birimi olarak toplumda yer alır.</i>	ekleme
6. <i>Toplumlarda en küçük birimi baba, anne ve çocuklardan oluşan çekirdek ailedir.</i>	doğrudan alıntı
7. <i>Birkaç ailenin yaşadıkları aileye geniş aile denir.</i>	ekleme

8. <i>Geniş ailede dedeler, nineler, amcalar, halalar, teyzeler, dayılar ve onların çocukları bulunur.</i>	doğrudan alıntı
9. <i>Yani aynı yerde yaşarlar</i>	ekleme
10. <i>Geniş aileden çekirdek aileye geçiş sanayileşme döneminde gerçekleşti.</i>	doğrudan alıntı
11. <i>Tarih içinde çeşitli dönemlerde aile reisi kadınlar oldular.</i>	alıntı
12. <i>Ancak yine de süreç içerisinde, ailede babanın egemenliği oldu.</i>	alıntı
13. <i>Ancak günümüzde anne ve babanın reisliği azaldı.</i>	ekleme
14. <i>Yani yok olmaya başladı.</i>	ekleme
15. <i>Ailenin kendi üyelerine dönük pek çok farklı kültürler içinde yaşıyor.</i>	doğrudan alıntı
16. <i>Günümüzdeki insan, birbirinden çok farklı kültürler içinde yaşıyor.</i>	doğrudan alıntı
17. <i>Her toplumun kendine ait gelenekleri, görenekleri ve töreleri vardır.</i>	doğrudan alıntı
18. <i>Her iki aile de güzeldir.</i>	metin dışı boş

Yukarıdaki örnek çözümlenmeye göre, Denek (1)'in özet metnindeki önermeler daha çok doğrudan alıntı, alıntı, ekleme ve genelleme stratejileri ile oluşturulmuştur. Yukarıda da görüldüğü gibi, Denek (1)'in özet metni 18 önermeden oluşmakta ve metnin genelinde doğrudan alıntı ve alıntı stratejilerini görece bir çoklukta kullanıldığı görülmektedir. Buna karşın öğrencinin genelleme düzeyinde önermesi bulunmamaktadır.

5. Bulgular ve Değerlendirme

Bu yazıda, çalışmanın veri tabanında yer alan 5. ve 8. sınıftan 15'er deneğin ürettiği 30 özet metninin karşılaştırılmasından elde edilen bulgular, yukarıda 'Özetleme ediminin gerçekleştiği süreç' başlığı altında ele aldığımız üç temel edim ile ilgili kavramlar, özellikle de özetlemenin anlatmaya ilişkin görünümleri açısından değerlendirilmiştir. Bu çerçevede yazının izleyen alt bölümlerinde, öncelikle kaynak metindeki üstkavramsal önermelerin [bkz. Tablo (2)] özet metinde ne kadar yer aldığı sorusundan yola çıkılarak ulaşılan bulgulara ve değerlendirmelere yer verilmektedir. Ardından bu bulgu ve değerlendirmelere bağlı olarak özet metinlerde

kaynak metnin niteliksel yapısı korunarak niceliksel azaltmanın gerçekleşip gerçekleşmediği ve öğrencilerin özet metinlerinde hangi belirgin stratejilerin kullanıldığı üzerinde durulacaktır.

5.1 Özetleme Amaçlı Anlatmaya İlişkin Bulgular

Özetleme sürecinde kaynak metin, üstbilşsel düzenlemenin bir gereği olarak çözümlenir ve ardından dilsel olarak kodlanır. Yukarıda değinildiği gibi, ilgili süreçte kaynak metin ilk önce büyük ve küçük ölçekli birimlerin önem değerine (Wichtigkeitswert) göre çözümlenmeli, sonra da dilsel olarak yeniden üretilmelidir. Bu çalışmada veri tabanındaki özet metin örnekleri, özetleme sürecinin içerdiği bu işlemsel gereklilik açısından gözden geçirildiğinde, aşağıda sıralanan sorulara yönelik bulgulara ulaşılmaktadır:

- Kaynak Metin (1)'deki büyük ve küçük ölçekli birimler öğrencilerin özet metinlerinde hangi yoğunluğu içermektedir?
- Deneklerin ürettikleri özet metinlerde hangi stratejiler kullanılmıştır?

5.1.1. Beşinci ve Sekizinci Sınıfların Özet Metinlerinin Yapılandırma Düzleminde Değerlendirilmesi

Çalışmadan elde edilen bulgular, beşinci sınıfların özet metinlerinin, birçok alt önerme niteliğinde önerme içerdiğini ortaya koymaktadır. Buna göre, beşinci sınıfların özet metinleri ağırlıklı olarak, Kaynak Metin 1'in küçük ölçekli yapısını işaretleyen alt önermelerden oluşmaktadır.

Aşağıda Tablo (3)'te beşinci sınıfların, Kaynak Metin (1)'deki büyük (B) ve küçük (K) ölçekli birimlerin kullanım sıklığına bağlı görünüşleri yer almaktadır:

Tablo (3) Beşinci Sınıfların Özet Metinlerindeki Büyük ve Küçük Ölçekli Önermelere İlişkin Bulgular

Büyük ölçekli	Önermeler	Küçük ölçekli	Önermeler
B1	1. önerme	K2	4., 5. ve 6. önermeler
B3	2. önerme	K4	12. ve 13. önerme
B7	3. önerme	K5	19., 20., 21. ve 22. önermeler
B8	4. önerme	K8	29., 30. ve 31. önermeler
B9	5. önerme	K9	32., 34. ve 35. önermeler

Sekizinci sınıfların da özet metinlerini yapılandırırken ağırlıklı olarak küçük ölçekli birimleri seçtikleri görülmektedir. Buna göre, sekizinci sınıfların Kaynak Metin 1'deki kullanım sıklığına bağlı büyük (B) ve küçük (K) ölçekli birimlerin görünüşleri ise şöyledir:

Tablo (4) Sekizinci Sınıfların Özet Metinlerindeki Büyük ve Küçük Ölçekli Önermelere İlişkin Bulgular

Büyük ölçekli	Önermeler	Küçük ölçekli	Önermeler
B1	1. önerme	K2	4., 5. ve 6. önermeler
B3	8. önerme	K4	11. ve 12. önerme
B8	28. önerme	K5	21. ve 22. önermeler
		K9	32. ve 35. önerme

5.1.2 Özet Metinlerin Strateji Düzleminde Değerlendirilmesi

Kaynak metnin yeniden üretilmesiyle ortaya çıkan özet metin, okurun somut metin yapısını ortaya koyarken aynı zamanda yukarıda Tablo (1)'de işaret edilen üstbilişsel eylemler ve stratejiler ile ilgili adımları da görünür kılmaktadır. Bu bağlamda, beşinci sınıflar ağırlıklı olarak, kaynak metindeki önermenin içeriğini değiştirmeden, bağlayıcı birimleri silmişlerdir. Yukarıda da belirtildiği gibi, bu eylem ile ilişkilenen strateji “alıntı” olarak adlandırılmıştır. Buna karşın, sekizinci sınıflar, özet metinlerinde ağırlıklı olarak genelleme stratejisini kullanmışlardır.

Aşağıda beşinci ve sekizinci sınıfların, özet metinlerindeki önermelerin dağılımı ve buna bağlı stratejilerin kullanımına ilişkin bulguların sayısal görünüşleri yer almaktadır.

Tablo (5) Beşinci ve Sekizinci Sınıfların Özet Metinlerindeki Önermelerin Dağılımı

Büyük ölçekli	Alıntı		Doğrudan Alıntı		Ekleme		Genelleme	
Önerme Sayısı	8	7	5	2	3	5	2	3
Beşinci Sınıf	%49		%22		%23		%6	
Sekizinci Sınıf		29		24		%23		%24

Tablo (5)'te sunulduğu gibi, beşinci sınıflar özet metinlerinde % 49 oranında alıntı önermesi, % 22 oranında doğrudan alıntı önermesi, % 23 oranında ekleme ve %6 oranında genelleme önermesi kullanmaktadır. Sekizinci sınıfların ise özet metinlerinde % 29 oranında alıntı önermesi, % 24 oranında doğrudan alıntı önermesi, %23 oranında ekleme ve %24 oranında genelleme önermesi kullandığı görülmektedir.

6. Sonuç ve Öneriler

Özetleme ediminin üstbilişsel düzenlemeleri, yukarıda da değinildiği gibi, kaynak metnin niceliksel olarak kısaltılmasına karşın, düşünsel çatısının korunması yönündeki iki süreci işaretlemektedir. Bu noktada, yukarıda sunulan sayısal sonuçlara göre ulaşılan bulgular bu çalışmanın şu vargılara ulaşmasını olanaklı kılmaktadır:

Beşinci sınıfların, Kaynak Metin 1'de, alt önerme niteliği gösteren küçük ölçekli yapıları, üst önerme niteliği gösteren büyük ölçekli yapılara göre daha çok kullanıyor oluşu, alt önerme niteliğindeki birimleri, üst önerme niteliğindeki birimlere dönüştüremediklerine işaret etmektedir.

Benzer bir biçimde, sekizinci sınıfların da alt önerme niteliğindeki birimleri ağırlıklı olarak kullandıkları; bir ya da daha çok alt önermeyi bütünleştirerek bir üst önermeye dönüştüremedikleri belirlenmiştir. Sekizinci sınıflar, seçme ve silme eylemlerini, beşinci sınıflara göre daha çok kullanmakta, ancak bu iki eylemi kaynak metnin düşünce çatısını koruyarak gerçekleştirememektedir.

Beşinci sınıflar, özetleme ediminde, en çok alıntı ve doğrudan alıntı stratejilerini kullanmışlardır. Buna karşın, sekizinci sınıflar daha çok alıntı stratejisini kullanmışlardır. Bununla birlikte sekizinci sınıflarda önermelerin bütünleştirilmesinden çok bir önermeyi bölerek iki önerme oluşturma eğilimi dikkat çekmektedir.

Beşinci sınıfların, doğrudan alıntıyı çok kullanması metnin içeriksel bütünlüğünde sapmaların az olmasını sağlamaktadır. Ancak, beşinci sınıfların özet metin örnekleri, yine aynı nedenle niceliksel kısaltmanın gerçekleştirilemediği ve öğrencilerin düşünsel olarak daha az üretici olduğu; bu nedenle daha edilgen kaldığı bir özetleme süreci içermektedir.

Buna karşın, sekizinci sınıflar, doğrudan alıntı stratejisini çok az kullanmakta ve niceliksel kısaltmayı gerçekleştirebilmektedir. Bir diğer deyişle özetleme sürecine daha etkin bir biçimde katılmayı yeğlemektedir. Ancak ilginç bir biçimde sınıf düzeyi farkıyla ortaya çıkan bu olumlu değişim, sekizinci sınıfların özet metinlerine beklenmeyen bir görünümle yansımaktadır. Sekizinci sınıfların özet metinlerinde bağıntısız önermelerin ortaya çıkmasına; başka bir deyişle, özet metinlerinde tutarlılık düzenlemeleriyle ilgili sorunların oluşmasına neden olmaktadır. Kaynak metnin üst önermesel birimlerini kullanmadıkları için özet metinlerinde içeriksel

bütünlük korunmamaktadır. Özellikle sekizinci sınıfların özet metinlerinde azalan doğrudan alıntı stratejisi kullanımı ile birlikte gözlenen artan tutarlılık sorunlarının daha ayrıntılı çalışmalara konu edilmesi, öğretim ortamları için okuma-anlama-anlatma üçlemesine yönelik dikkat çekici bulgular sunabilir.

Bu araştırmada ulaşılan bulgular ve oluşturulan vargılar göz önünde bulundurularak özetleme öğretimine ilişkin şu önerilerde bulunulabilir:

- Özetleme süreci, okuduğunu anlamının temel bileşenlerinden biri olması nedeniyle, öncelikle başarılı bir okuma edimini gerektirmektedir. Bu nedenle, anadili öğretimi sürecinde, metinlerle öğrenmenin ilk ayağı olarak, okuma stratejilerinin öğretimine yer verilmelidir.
- Özettelemenin, anadili öğretimi sürecinde, anlama ve anlatma düzlemine dönük üst düzey bilişsel düzenlemeler içermesi, çözümleme ve birleştirme düzeyindeki becerilerin geliştirilmesini gerektirmektedir. Söz konusu becerilerin geliştirilmesinde, metindilbilimsel çözümleme yöntemlerinden yararlanılmalıdır.
- Kaynak metnin içeriksel birimlerinin çözümlenmesi süreci, özet metnin hangi büyük ve küçük ölçekli birimleri taşıması gerektiğinin yanıtını da vermektedir. Çalışmamızda örneklendiği gibi, çözümleme sürecinin gerçekleşmesinde büyük ve küçük ölçekli yapı modelinin temel kavramlarından yararlanılması öğretim ortamları için elverişli kazanım tanımlarının yapılmasına ve bu kazanımlara yönelik ölçme ve değerlendirme ölçütleri oluşturulmasına olanak sağlayabilir.

Kaynakça

- Brown, A. ve J. Day 1983. Macrorules for summarizing texts: the development of expertise, *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 1-14.
- Çıkrıkçı, S. 2004. İlköğretim Öğrencilerinde Özetleme Becerisinin Gelişimi, (yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkçenin Eğitimi ve Öğretimi Anabilim Dalı, Ankara.
- Haas, W. ve S. Graff 1981. Ein Modell zur Beschreibung und Vorhersage des Zusammenfassens Einfacher Geschichten, *Zur Psychologie der Textverarbeitung: Ansätze, Befunde, Probleme*, München: Urban ve Schwarzenberg, 168-225.
- Habel, C. 1982. Textverstehende Systeme: Ein Beispiel für die Beziehung Informatik-Kognitionswissenschaft. *GI 12. Jahrestagung*, London: Springer Verlag, 372-391.
- Sary, J. ve H. Kretschmer 1994. *Umgang mit Wissenschaftlicher Literatur*, Berlin: Cornelsen Verlag.
- van Dijk, T. 1977. *Text and Context*. London: Longman.
- van Dijk, T. 1979. Relevance assignment in discourse comprehension, *Discourse Processes*, 2, 113-126.
- Van Dijk, T. 1980. *Macrostructures: An Interdisciplinary Study of Global Structures in Discourse, Interaction and Cognition*, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

van Dijk, T. ve W. Kintsch 1983. *Strategies of Discourse Comprehension*, New York: Academic Press.

Yıldırım, A. ve H. Şimşek 2000. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayınları (6. Baskı)

Ek (1)

Toplumun Çekirdeği Aile

(1) Geleneklere göre, dünyanın birçok yerinde aile evlilik yoluyla kuruluyor. (2) Ailenin kuruluşundaki kurallar ve gelişimi uygarlıklara göre farklılık gösteriyor. (3) Toplumlar arasında farklılık gösteren bu kurallar, çağlar boyunca da değişiyor. (4) Gözünüzün önüne getirin, sizce Afrika'daki bir aileyle Avrupa'daki bir aile aynı kurallarla mı yaşar? (5) Ya da günümüzdeki modern bir aileyle bundan yüz yıl önceki aileler aynı biçimde yaşamış olabilir mi? (6) Bu sorunun yanıtı elbette hayır. (7) Çünkü toplumlar değişir ve aile de toplumun en küçük birimi olarak toplumda yer alır.

(8) Toplumlarda en küçük birimi, anne, baba ve çocuklardan oluşan çekirdek aile oluşturur. (9) Çekirdek aileyi bir akraba grubu olarak tanımlayabiliriz. (10) Öte yandan, çekirdek aile dışında kalan diğer aile üyelerinin oluşturduğu topluluğa geniş aile adı verilir. (11) Geniş ailelerde dedeler, nineler, amcalar, halalar, dayılar, teyzeler ve onların çocukları çoğu zaman aynı yerde yaşar. (12) Geniş ailelerin üyelerinden bazıları ayrılrsa bile aile birliği bozulmaz. (13) Oysa çekirdek ailelerde, aile kavramı ebeveynler ve çocuklar bir arada yaşadıkları sürece devam eder. (14) Tarihsel süreç içinde, endüstrileşme çağı öncesinde insanlar henüz tarım toplumu içinde yaşıyorken geniş ailelerle daha sık karşılaşılıyordu. (15) Çünkü tarımsal üretim için geniş aileler daha uygundu. (16) Böylece bir arada yaşayan akrabalar, tarlaların sürülmesi, ekinlerin biçilmesi, hayvanların otlatılması ya da ineklerin sağılması gibi işlerde gereken işgücünü bu biçimde sağlayabiliyorlardı.

(17) Ailenin geçirdiği değişiklikler de bu dönemde arttı. (18) Geniş aileden çekirdek aileye geçiş, sanayileşme döneminde gerçekleşti. (19) İşlerin makineler tarafından yapılmaya başlanmasıyla birlikte insan iş gücüne olan gereksinim azaldı. (20) Öte yandan kırdan kente göç, tarımsal üretim sırasında birbirine destek olan ve bir çatı altında yaşayan aile bireylerinin evlerinden kopmasına neden oldu. (21) Kente göç eden aileler daha çok çekirdek aile biçiminde yaşamayı seçtiler. (22) Buna karşın günümüzde bile, ülkemizde de olduğu gibi, sıklıkla geniş ailelerle karşılaşırız.

(23) Tarih içinde çeşitli dönemlerde aile reisinin kadınlar olduğu, adına anaerkil toplum denilen sistemler oldu. (24) Ancak yine de tarihi süreç içerisinde, ailede babanın egemen olduğu ataerkil toplumların çokluğu dikkati çekmektedir. (25) Geçmişteki toplumlarda hemen hemen bütün akrabalar bir arada yaşardı ve ailenin reisi olan kişi de aile üstünde tam bir yetkiye sahipti. (26) Ancak günümüzde bu görünüm gücünü kaybetti ve birçok toplumda aile yönetiminde erkekle kadın arasındaki eşitlik dengelendi.

(27) Ailenin kendi üyelerine dönük pek çok işlevi bulunmaktadır. (28) Bunlar arasında en önemli olanı eşlerin ve çocukların bir arada yaşamasından kaynaklanan, sevginin getirdiği duygusal ve ruhsal güven duygusudur. (29) Ailenin diğer bir işlevi de, çocukların yetiştirilmesi ve toplumsallaştırılmasıdır. (30) Ayrıca aile, üyelerinden birinin hasta ya da bakıma muhtaç olduğu durumlarda onlara bakmak gibi insani bir görevi üstlenir. (31) Ekonomik temel gereksinimlerini kendi karşılayamayacak kadar küçük ya da yaşlı üyeler için, yiyecek, giyecek, barınak sağlamak da ailenin önemli görevlerinden biridir.

(32) Günümüzdeki insan, birbirinden çok farklı kültürler içinde yaşamaktadır. (33) Bu anlamda her toplumun kendine ait gelenekleri ve töreleri bulunmaktadır. (34) Buna göre kimi aileler kalabalık yaşamakta, kimilerinde kadınlar belirleyici olmakta, kimilerindeyse akrabalık ilişkileri önem kazanmaktadır. (35) Bu da birbirinden çok farklı aile yapılarının oluşmasına neden olmaktadır.